

ԴՈԿՏ. ԱՇՈՏ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ

ԼԷՕՆ ԻԲՐԵՒ ՊԱՏՄԱԳԻՐ

Լէօն չէ պատկանում այն պատմագիրներին, որոնց նը-
պատակն է մէկ անգամ գոյութիւն ունեցած պատմական դէպքերը,
իբրեւ այդպիսին, աշխնքն՝ իբրեւ եղակի դէպք, արձանագրել որ-
պէս սուրկայական ճշմարտութիւն: Նրա համար մեծ նշանակու-
թիւն ունի պատմական դէպքի պատճառներին իրազեկ լինելը, դը-
րանց վերլուծութիւնն ու առաջադրած հետեւանքները: Նա դատող,
պատճառի եւ հետեւանքի վրա խորհրդածող, որոշ դադափարներով
հանդէս եկող եւ իրականութիւնը ընդգրկել ջանացող պատմիչ է:
Այն ինչ որ Լէօն Ստ. Նապարեանցին է վերադրում, գործադրում է
նաեւ իր երկերում: Լէօն նկատում է որ Ս. Նապարեանցը «բաւ-
կան չէր համարում տալ չոր ու ցամաք պատմութիւն, աշխնքն՝
դէպքերի ու դէմքերի նկարագրութիւն: Նա դնում էր քննական հա-
յեացք, վերլուծում էր անցեալի հանդամանքները եւ լուսաբանում
էր նրանց որոշ դադափարների եւ հայեացքների տեսակէտից»:

Թէ Լէօն այս առաջադրութիւնը ինչքան յաջող է կատարում,
այդ յետոյ կը տեսնենք, իսկ առայժմ պէտք է նկատել մի բնորոշ
դիժ, որ յատուկ է նրա բոլոր աշխատութիւններին: Նրա հայկա-
կան տպագրութեան առթիւ նկատողութիւն է արւել, որ գրքի բո-
ւանդակութիւնը չէ համապատասխանում վերնագրին:*) Այս առ-
թիւ Լէօն մատնանչելով, որ «կեանքը եւ գրականութիւնը չի կա-
րելի բաժանել իրարից», պարտաւորութիւն է համարում «որքան
կարելի է շատ լուսաբանել կեանքը, մանրամասն խօսել նրա վրա
ազդեցութիւն թողած երեւոյթների մասին, որպէսզի աւելի պարզ
կերպով պատկերացնեմ մեր առաջադրութեան հանդամանքները»:
Սա է եղել Լէօի ծրագիրը: Բայց նրան առարկում են թէ «դա գիտա-
կան ձեւ չէ»: «Թո՛ղ այդպէս էլ լինի - պատասխանում է նա, ես

*) Լէօ, «Հայկական Տպագրութիւն», ա. հատքը, 1904թ., Թիֆլիս:—

միտք էլ չեմ ունեցել տալ մի գիտական աշխատութիւն, եթէ այդպիսի աշխատութեան հիմնական յատկութիւնը պիտի լինի չոր ու ցամաք պատմւածք, եթէ գիտնականութեան համար պէտք է փակուելու ընտրւած ճիւղի սահմաններում, ենթադրելով թէ ընթերցողը մնացածը գիտէ: Ո՛չ, մեր ժողովուրդը ոչինչ չգիտէ իր անցեալի մասին: Իմ ուժերս ներածի չափ օգնելու նրան մի մատչելի, կենդանի կերպով պատմւած փորձով – այս է իմ ամբողջ ձգտումը»:

Թէպէտեւ այս մեկնաբանութիւնը յատկապէս վերաբերում է նրա «Հայկական Տպագրութեան», բայց իրօք դա բնութագրում է ընդհանրապէս պատմադրող Լէօն: Վերոյիշեալ պատճառաբանութեան այն մասը, թէ հեղինակը կեանքը եւ գրականութիւնը չէ բաժանում իրարից եւ այդ պատճառով իրեն թոյլ է տալիս մանրամասն անդրադառնալու կեանքի վրա ազդեցութիւն ունեցող երեւոյթներին, ի հարկէ, չէ արգարացնում այն աւելորդաբանութիւնները, որոնցով, զժրախտաբար, խճողւած են Լէօնի երկերը: Օրինակ. «Ս. Մեսրոպ» գրքում նա փոխանակ անմիջապէս գործին զիմելու, սկըսում է պատմութիւնը «ուրարտեան կամ նախահայեր կոչւած ցեղեր»-ից. ապա նկարագրելով, որ ուրարտական երկրներում երեւան է գալիս մի նոր ազգ՝ հայերը, խօսում է Ասորեստ, Մարաստ, Պարսկաստանի, Աղեքսանդր Մակեդոնացու, ապա պարթեանների եւ հռոմայեցոց մէջ տեղի ունեցած պատերազմների մասին: Պէտք է ի նրկատի ունենալ, որ ամբողջ գիրքը բաղկացած է 334 փոքր կշիւից, որոնցից յատկապէս Ս. Մեսրոպին, այսինքն բուն նիւթին, նւիրւած է միայն 86 էջ (145-231):

Նոյնը տեսնում ենք եւ «Հայկական Տպագրութեան» Բ. հատորում. 610 փոքրագիր կշիւից բաղկացած գրքի մէկ երրորդը (222-415) նւիրւած է տպագրութեան հետ կապ չունեցող խնդիրների՝ Իսրայէլ Օրուն, Մինաս վարդ – ի գործունէութեան, Պետրոս Մեծի քաղաքականութեան, Դաւիթ-Բէկի շարժումներին:

Իւրաքանչիւր գրական երկ, բովանդակութեան տեսակէտից պէտք է համաչափութիւն ներկայացնէ եւ անպայման պէտք է «փակուել ընտրւած ճիւղի սահմաններում», այլապէս այդ գործը վրեպած պէտք է համարել իր նպատակից: Անշուշտ, կեանքի բոլոր երեւոյթները, ինչպէս եւ առհասարակ մշակոյթի զանազան բնագաւառները միմեանց հետ կապւած են եւ միմեանց վրա չափ թէ քիչ ազդում են, բայց դա ամենեւին բաւարար պատճառ չէ, որ մի մասնակի խնդրի ուսումնասիրութեան ժամանակ, բուն նիւթը մի կողմ թողած՝ ընդարձակւենք անտեղի կեցողով ոչ խստօրէն անհրաժեշտութիւն ներկայացնող յարակից խնդիրների վրա: Այս եղանակով

մշակոյթի ոչ մի տոսնձին բնագաւառ լըջօրէն չի կարող ուսումնասիրել:

Որեւէ անձնաւորութիւն բնութագրելու համար ամենից ճիշտ եղանակն է որոշել նրա անհատական տիպը, որը դուստաւորում է նրա բոլոր ստեղծագործութիւնները: Լէօն Կոչումով հրապարակախօս է և պատահական նիւթերի շարադրման ժամանակ այդ երեւոյթը ամենից ցայտուն կերպով հանդէս է գալիս: Այն ձեւը, որ ընդունում են նրա գրած քները, ոչ թէ կտրուկ, սեւեռած, չափած ու ձեւած բնոյթ ունէ, այլ հրապարակախօսական գրած քների պէս գեղուն, ընդարձակ, յաճախ կրկնող տիպի արտայայտութիւններից է բաղկացած: Շատ անգամ նոյնիսկ, թւում է, թէ Լէօն արժէք չէ տւել և՛ որեւէ ճիշդ ու ջանք չէ թափել, բայց կարելւոյն խնամւած արտայայտութիւններով հանդէս գալ, այնպէս որ գրածքը չի տարբերում ամենօրեայ լրագրի յօդածներից: Ահա նման արտայայտութեան մի օրինակ. «Կրօնական խնդիրները Զուգայից թռչում են Կ. Պօլիս, այստեղ տակնուկրա են անում հայերին և «հերձուածող ու ուղղափառ», «հայ և ֆրանկ» անունները հրապարակ են նետում լուսաւորչական և կաթոլիկ հայերին բաժան-բաժան անելու, խառնելու, թշնամացնելու համար: Կ. Պօլսում առաջին անգամն էր, որ հայը առում էր թէ ինքը հայ չէ, այլ ֆրանկ. բայց այդ տիպը հանդամանքը վաղուց էր յայտնի Հայաստանում, դեռ ունիթորների ժամանակից: Եւ դա բնական էր մի ազգի համար, որ խփապէս վաղուց էր դադրել ազգ լինելուց, որ բաւական լայն մտքով, վաղուց էր դարձել մի կրօնական համայնք, գտնւելով կրօնաւորի խնամակալութեան տակ, մինչև ոսկորների ծուծը տողորւելով վանական դադախարներով և կորցնելով հայրենիքի շահերի հասկացողութիւնը: Այսպիսի ազգի մէջ կրօնը ազդութեան դադախարից բաժնւել չէր կարող և՛ անհնարին պիտի լինէր դարգացնել այն միտքը, թէ հայր, կաթոլիկութիւն ընդունելով, շարունակում է մնալ հայ: Պատճառն այն էր, որ չկար աշխարհական աւելի լայն ու համբերող կրթութիւն:» («Հայկական Տպագրութիւն», ա. հատոր, եր. 373):

Ոճի հրապարակախօսական բնոյթը այն հետեւանքն է ունենում, որ դուք վարակւում էք նրա մտածողութեան բնթացքից և ուրեմն սառը դիտող չէք մնում՝ դէպի պատահական նիւթը: Պէտք է սակայն աւելացնել, որ Լէօն շարադրութեան բնթացքում, բարեբախտաբար, որոշ կադապարներ գոյութիւն չունեն, որոնց մէջ բռնադրօսիկ կերպով մտցւէր պատմական իրականութիւնը. նրա պատմելուց յետոյ դուք ի վիճակի էք նիւթից անհատական եզրակացութիւններ հանել: Լէօն տիպը թոյլ չի տալիս առարկայօրէն մօտենալու նիւ-

Թին․ ամէն տեղ նրա անձը ներկայ է եւ զգալ է տալիս իրեն, թէ՛ պէտ, ըստ Լէօի, պատմութիւնը դործ ունի եղած փաստերի հետ, «կարող է նրանց էութիւնը բացատրել, նրանց ընթացքը լուսաբանել»։ Մարդու պատմութիւնը քաղաքակրթութեան պատմութիւնն է։ Իրական պատմութեան առարկան մարդկային քաղաքակրթութիւնն է եւ «իսկական պատմութիւնը այն է, որ հիմնւած է գրաւոր յիշատակարանների վրա»։ Ոչ մի պատմութիւն կատարեալ չի կարող լինել, «եթէ նրա մէջ լացակայում են ներքին հանդամանքները, եթէ պատմութիւն ստեղծող ժողովուրդը չկայ մէջ տեղ»։ Լէօն յատկապէս իւր հայոց պատմութեան մէջ աշխատում է մշակոյթի բոլոր կողմերի վրա ուշադրութիւն դարձնել եւ որոշել հայ քաղաքակրթութեան դերը, համեմատելով այլ քաղաքակրթութիւնների հետ։ Մինչեւ քրիստոնէութիւն ընդունելը հայութիւնը պատկանելիս է եղել ասիական քաղաքակրթութիւններին, իսկ յետոյ, դարձել է զէպի եւրոպական քաղաքակրթութիւնը։ Հասկանալի է որ 19-րդ դարու վերջում եւ քսաներորդ դարու սկզբում ստեղծագործող, այն էլ աղատամիտ մի անձի մօտ ուսումնասիրելիք երեւոյթները պիտի բացատրեն բանասպաշտ կերպով։ Այսպէս արտայայտւելով Ս․ Մեսրոպի դործի մասին, Լէօն աւելացնում է «հրաշքները վաղուց են փնտրւած մեր աշխարհից․ այսօր ամէն ինչ պիտի բացատրել բանականութեան տեսակէտից, պէտք է նայել ամէն մի մեծագործութեան վրա ինչպէս մարդկային աշխատանքի վրա, որ ամէն ժամանակ եւ ամէն տեղ կատարւել է բնական հանդամանքների, սովորական միջավայրի մէջ»։ Գիտութիւնը ամէն մի մեծագործութեան հեղինակի մէջ «աշխատում է տեսնել մարդ, ժամանակի, միջավայրի, հանդամանքների արդիւնք, արտայայտութիւն ներկայացնող մարդ»։

Լէօի պատմական աշխարհահայեացքի համար բնորոշ է, որ մարդկութեան կեանքի մէջ չկան յանկարծական թռիչքներ, «ազդերը բարձրանում են աստիճաններով»։ Երեւոյթները ազդերի կեանքում պարաստում են երկար ժամանակ, «նոյնիսկ անկումն էլ ժամանակ է պահանջում, որպէս զի ընդհանուր, վերջնական երեւոյթ դառնայ»։ Առաջադիմութեան, վերածնութեան դործը ծնւում է ոչ թէ մի բոպէի մէջ «այլ սերունդների յամառ աշխատանքով»։ Այս համաշարհային օրէնքը «առաւել մեղ պէս մի խեղճ, անօգնական, դարեւրով թշուառութիւնների մրուրը քամած ազգի համար պիտի լինի անողոք․ խիստ ու կոշտ»։ Սակայն, պէտք է դիտել, որ վերածնութիւնը, այս աշխարհահայեացքի տեսակէտից, ոչ մի տեղ, ոչ մի ազգի մէջ, հեշտութեամբ չի կատարւում «առանց ծանր մաքառումների, առանց այն կատաղի կռիւի, որ հինը յայտարարում է

նորին՝ նախ քան իր խորտակելը»։ Բայց այս ձեւով առաջացած իւրաքանչիւր հիմնարկութիւն էլ, որքան եւ գեղեցիկ լինի իր հու-
թեամբ, «չէ կարող բաւարար համարել եթէ անշարժանայ եւ չկա-
տարեւադործւի ժամանակի պահանջի համաձայն»։ Իսկ առաջադի-
մութիւնը տեղի է ունենում այնտեղ, ուր ազատութիւն գոյութիւն
ունի։ Ազատութեան դադարւարը, ըստ Լէօնի, անկասկած մարդու
ամենաուրբ, ամենարարձր դադարւարն է եւ «այդպիսի դադարւա-
րին կարող է ծառայել սուրբ, մաքուր մարդը»։

Իբրեւ աշակերտ Գր. Արծրունու եւ մշակական կուսակցութեան
անդամ, ապա նրա կենտրոնում երկար ժամանակ գործող մի անձն,
ընական է որ Լէօն տուգորւած պիտի լինէր այն բոլոր ազատամիտ
ձգտումներով, որոնց դրօշակակիրն էր Արծրունին եւ «Մշակ»-ը։
Յայտնի է, որ մշակական եւ մեղուական պայքարների գլխաւոր
խնդիրներից մէկը եկեղեցու բարենորոգութեան հարցն էր։ Եթէ ի
նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ կրօնական եւ եկեղեցական
խնդիրները մարդու հոգեկան ներքին կեանքի հետ սերտ աւելնու-
թիւն են ունեցել, ապա հասկնալի կը լինի այն սուր պայքարները,
որ այս հոգի վրա ծագեցին մեր կեանքում։ Հայ կղերի սնտրիապաշ-
տութիւնը, աղիտութիւնը, փառամոլութիւնը ամէն կերպ հարաւ-
ուում էին այս պայքարի ընթացքում։ Սկզբունքով Լէօն համարում
է կուսակրօն հոգեւորականութիւնը մի «անբնական երեւոյթ» կեան-
քի մէջ «իրբեւ ընական օրէնքների մի միտքեական աղճատում»։
Մշակական ուղղութեան, իսկ նրանից էլ առաջ «Հիւսիսափայլ»-ի
համար անհերքելի փաստ էր, որ ազգութեան դադարւարը վեր է յա-
րանանութիւններից (բողոքական, լուսաւորչական, կաթոլիկ)։
Կարելի է լաւ հայ լինել, առանց անպատճառ հայ լուսաւորչական
եկեղեցուն պատկանելու։ Եւ ահա այս բարձր ըմբռնման, այն է՝
ազգային միութեան, այլեւ հանրամարդկային առաջդիմութեան տե-
սակէտից դիտելով այդ դաւանական պայքարները, հալածանքները
աղիտութեան արդիւնք են համարում։

Չուտ դաւանական հոգի վրա հիմնւած դրականութիւնը մերժը-
ւում է Լէօնի կողմից, իրբեւ աշխարհիկ ձգտումների հակառակ մի
երեւոյթ։ Այստեղից է առաջ գալիս, օրինակ, հակառակութիւնը
Միխիթարեանների այնքան բեղուն, թէպէտեւ խիստ գունաւորւած
գործունէութեան դէմ։ Շեշտելով վիճարկական միաբանութեան ա-
ռանձնացումը, Լէօն աւելացնում է. «մանքը դառնում էր մի միջա-
վայր, ուր ոչնչացւած էր անհատական կամքը, ազատութիւնը, ուր
ամէն ինչ պիտի հպատակէր սահմանւած կարգերին եւ աւանդու-
թիւններին։ Այդ է պատճառը, որ Միխիթարեանների դարաւոր գոր-

ծունէութեան մէջ աչքի է զարնում նեղ միակողմանիութիւնը, ազատ ու անկախ մտքի բացակայութիւնը»: Այս տեսակէտից դիտելով, խստօրէն քննադատում է Մխիթարեանների գրական գործունէութիւնը, որը փոխանակ 18-րդ լուսաւորեալ դարու բարեփոխումները, վերլուծող քննադատութեան եւ բանականութեան լոյսը հասցնելու հայութեան՝ «միջնադարեան սխոլաստիկ աստուածաբանների» փրկաստիպութիւններն էր տալիս ազգին: Յետագէ՞մ պահպանողականութեան մի նշան էր կրում Մխիթարեան միաբանութիւնը նրանով, որ իւր գրական գործունէութեան համար նա գործիք ընտրեց ոչ թէ ժողովրդի լեզուն, այլ անհասկանալի մեռած գրաբանը»: Աշխարհիկ լեզուի հարցը սկզբունքային նշանակութիւն ունի Լէօն համար, որ կարծում է, թէ մի ազգի գրական առաջադիմութիւնը կախած է նրանից, թէ որքան այդ ազգը շուտ է ըմբռնում, թէ «հին, անգործնական, մեռած լեզուի տեղ պիտի հաստատուի նորը, կենդանին, ժողովրդականը»: Համարելով լոկ կրօնական Փանատիկոսութեան եւ խաւար հոգու արգասիք այն երեւոյթը, որ Եւրոպատադրում – թարգմանում, գրում, Լէօն միաժամանակ պատիւ է հատադրում – թարգմանում, գրում Լէօն միաժամանակ պատիւ է համարում Ոսկան վարդապետի համար, որ նա թոյլ տւեց էջմիածնի տպարանում տպել կաթոլիկ գրւածքներ:

Փաստ է, որ մշակական ուղղութեան ղեկավարի՝ Գր. Արծրունու դպրոցում համամարդկային եղբայրակցութեան դադափարը իրրեւ աղալիսին անկախ այն իրական միջոցներից, որոնցով այդ դադափարը պիտի իրականութիւն դառնար–դուրբուրանքի առարկայ էր: Այս տեսակէտից Լէօն նկատում է, որ «եթէ աշխարհ չառ Գլադստոններ տւած լինէր, եթէ ազգերի յարարեցութիւնները բխէին համամարդկային եղբայրակցութեան սկզբունքից, միջազգային միջնորդ դատարանը վաղուց բռնած կը լինէր թնդանօթների տեղը: Բայց Գլադստոն մի հատ էր, իսկ մի հատ ծաղկով, ինչպէս յայտնի է, դարուն չի լինի»:

Իբրեւ պատմագրող Լէօն ունի մի շարք հիմնական հայեացքներ, որոնք յաճախ կրկնում են զանազան երկերի մէջ եւ ըստ այնմ յարուցւած խնդիրների լուսարանութեան նպաստում: Նման հիմնական հայեացքներիցն է պատմութեան վաղեմի ժամանակներից սկըսած արեւմուտքի եւ արեւելքի պայքարը: «Այստեղ Յունաստանում Եւրոպան էր. այնտեղ Ասորեստանում՝ Ասիան: Երկու անուններ, որոնք միայն աշխարհագրական միտք չունեն, դրանք երկու ոգիներ են, երկու սկզբունքներ, միմեանց հակառակ, միմեանց բացառող, միմեանց հետ անհաշտ»: Այս երկու ոգիները միմեանց դէմ զինւե-

ցին: Սկսւում է պայքարը Եւրոպայի եւ Ասիայի մէջ, արեւելքի եւ արեւմուտքի, «արիւնոտ պայքար, որ տանջանքների ու սոսկալի ցնցումների մի անվերջ շղթայ դառնալով, տեւեց այն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը եւ դեռ լուծում չէ ստացել: Սկսեց արեւելեան հարցը»:*) Սա ուրեմն երկու սկզբունքների տիրապետութեան հարցն է. «Մի կողմից կուլտուրա, քաղաքակրթութիւն, ազատութիւն, միւս կողմից՝ բռնակալութիւն, անչարժութիւն, ստրկութիւն»: Յունա - պարսկական կռիւներում հանդէս է դալիս ասիականութեան ներկայացուցչի պայքարը հպատակութեան, ազատ ոգու դէմ, որի վախճանում ազատ ոգին, ժողովրդական ռամկավարական սկզբունքը, յաղթող է հանդէս դալիս»:**) Արեւելեան բռնակալութիւնը երբեք չէ զարգացրել հայրենիքի գաղափարը, այլ միշտ այն դաւանանքի մէջ է ամփոփւած եղել, թէ «պետութիւնը թագաւորն է, թէ այլ թագաւորի անձը միայն պիտի տեսնել եւ նրան միայն երկրպագել»: Եւրոպականութեան ամենազլխաւոր հիմքը,

*) Արեւելեան հարց ասելով Լէօն հասկանում է քրիստոնեաների ազատութեան հարցը:

**) Լէօն տալիս է ասիականութեան եւ եւրոպականութեան պայքարի պատմական ծագումն այսպէս: Ամենահին եւ ամենամեծ քաղաքակրթութիւնը սկիզբն է առնում Նփրատ - Տիգրիսեան գետնահովիտներում: Այս քաղաքակրթութիւնը արեւելեան, ինչպէս նաեւ ասիական է կոչւում: Նգիպտոսը հին ժամանակներում Ասիայի մի մասն էր համարւում: Ուրեմն «ասիական ասելով հասկացում է Մերձաւոր Արեւելք, այն է Քաղդէայի եւ Նգիպտոսի քաղաքակրթութիւն»: Միջերկրականի ափերում ծնւում է մի նոր քաղաքակրթութիւն, եւրոպականը, որի հայրենիքը Յունաստանն էր: Այս եւրոպական քաղաքակրթութիւնը ասիականի հակադրութիւնն էր: Ասիական կամ արեւելեան քաղաքակրթութիւնը իւր մէջ ունէր մի գլխաւոր գաղափար - բռնապետութիւն, որի հետեւում էր անհատական եւ համայնական ազատութեան բացակայութիւնը: Քաղաքակրթութիւնը պատկանում էր փոքրաքանակ մարդկանց, իսկ ժողովրդի մեծամասնութիւնը հարստահարւում էր այդ փոքրամասնութեան կողմից: Ասիայում տիրող քաղաքական ռեժիմը աստուծապետութիւնն էր: Քրմական դասակարգի ձեռքում էր «մտաւոր եւ նիւթական կուլտուրայի մենաշնորհը եւ հաղորդում էր ամբողջ քաղաքակրթութեան կղերական հանգամանք»: Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը, ընդհակառակը, անհատական եւ հասարակական ազատութիւնն էր վեր հանում եւ բռնակալութեան հակադրում էր ռամկավարական սկզբունքը, ազատ զարգացող քաղաքացիութիւնը: Յունական հետազոտող, վերլուծող համաբար, աշխարհիկ կուլտուրայի յաղթանակն էր, հակառակ արեւելեան հասկացողութեան, որ ամէն ինչ հպատակեցնում էր իւր ստեղծած կրօններին: Յոյների գործը շարունակում են հռոմէացիները: («Հայոց Պատմութիւն», Ա. հատոր):

լստ Լէօի, եղել է խղճի եւ մտքի ազատութիւնը, իսկ արեւելեան բռնապետութեան մէջ «չի եղել եւ չսխալ լինի մտքի եւ խղճի ազատութիւն»։ Հայութիւնը ընդունելով քրիստոնէութիւնը *) վերջ տւեց «հին դարերի հայութեան, որ ասիականութեան մի հարազատ բեկորն էր, ապրում էր ասիական բռնապետութեան յատուկ բոլոր աւանդութիւններով, պաշտամունքներով եւ աշխարհահայեցողութիւններով»։ Գրիստոնէութիւնը երկար ժամանակ յամառ կռիւ մղեց իր դէմը, կրթում է հայերին այն սկզբունքներով, որոնք եւրոպական քաղաքակրթութեան հիմքերն էին կազմում։ Կորցնելով պետական անկախութիւնը, հայութիւնը միայն եկեղեցական ինքնագոյութիւն է ձեռք բերում, որը տարիների ընթացքում կարողանում է պահպանել միայն ծանր, սարսափելի դժարերութիւններով։ Եւ դարեր տեւող այս դժարերութիւնը արւում էր մի պայքարի մէջ, որը մղւում էր ընդդէմ ասիականութեան։ Հայոց հարցը իսկապէս հայութեան ազգային գոյութիւնը պահպանելու հարցն է, իսկ վերջին տարիների ըմբռնումով, իրօք դա հայութեան մահմետական տիրապետութիւնից ազատելու հարցն է։ Բնորոշ է Լէօի համար, որ մի ժամանակ, երբ նա դեռ վերջին տարիների դաւանափոխութեան չէր ենթարկւել, հարազատ էր իւր հոգեւոր ու բռնադբօսիկ կերպով չէր ջանում անպատճառ օրւայ արժան պատմական տեսութեանց տուրք տալ, այն կարծիքին էր, որ «մի աղբ իր կենդանութեան համար համար պիտի ունենայ, համ դրիչ, այսինքն կորով եւ առաջադիմութիւն, ֆիզիքական եւ մտաւոր ոյժ»։ Եւ թրքական լծի տակ գտնւած ու ստրկացած ազգերը չպէտք է անշարժ նստէին իրենց տեղը եւ սպասէին, թէ երբ խաչակիր զօրքեր կը դան ու իրանց կազատեն, այլ իրանք էլ պէտք է կռւէին... Սա, ըստ Լէօի, մի անդառնալի վճիռ էր, որ «բխում էր մարդկային ցեղի պատմութեան ոգուց»։

Լէօի պատմութեան վերաբերմամբ ունեցած հայեացքի մէջ երկրորդ հիմնական դադափարը այն է, որ առհասարակ երկրի աշխարհագրական դիրքը «ահագին դեր է խաղում ազգերի ճակատագրի մէջ»։ Ամէն մի անհատ իւր աշխարհագրական միջավայրի արդիւնք է։ Հազարաւոր տարիների ընթացքում երկիրը կազմակերպում է ոչ միայն անհատների, այլ եւ ժողովուրդների բնաւորութիւնը, ամբողջ հոգեբանութիւնը։ «Երկիրն է, որ իր կլիմայական պայմաններով, իր աշխարհագրական դիրքով ճակատագրին է ստեղծում ազգերի համար։ Արդ ճանաչել առանց նրա երկիրը ճանաչելու

*) Ըստ Լէօի, քրիստոնէութիւնը ազատութեան եւ հաւասարութեան համաշխարհային մի կրօն է (Հայկական Տպագրութիւն, Ա. հատոր, եր. 26)։

անհնարին է: Ինչո՞ւ է մարդը այս տնտեսական ձեւին հետեւում եւ ոչ թէ մի ուրիշ ձեւի, ինչու է նա այս վիճակի մէջ եւ ոչ թէ մի այլ, ինչու է նրա պատմութիւնը այսպէս ընթացել եւ ոչ թէ մի ուրիշ կերպ - այս բոլորին պատասխանում է հայրենիքը»: Անդրադատնալով մասնաւորապէս հայ աշխարհին՝ Լէօն նկատում է, որ Հայաստանը «տեղական առանձնակի շահերի հարստութիւն» եւ «ընդհանուր համայնական շահերի աղքատութիւն» է ներկայացնում: Երկիրը մշակութային շերտաւորումների բազմազանութիւն է արտադրում: Իւր հովիտների եւ կիրճերի մէջ հարուստ բնութիւնը «թոյլ է տալիս բարձր աստիճանի կուլտուրա»: Այստեղ ազգաբնակչութիւնը նստակեաց է եւ կարիք ունի համախմբելու, ուժեղ կազմակերպութիւն ստեղծելու: Բայց նման տեղերը շատ չեն եւ ցրւած են ու բաժնւած միմեանցից լեռներով: «Տիրապետողը, երկրին ընդհանուր գոյն տուողը, լեռնարօտների իրականութիւնն է, ուր կարող է զարգանալ հովական, թափառիկ աստանդական կենցաղը: Իսկ հովական կացութիւնը բոլորովին հակասում է հովիւների նրստակեցութեան իդէալներին: Նա ճանաչում է միայն անձնական ազատութիւն, անջատ անհատական շահեր, նա արհամարհում է քաղաքական եւ վարչական սահմանները, որովհետեւ նրա հօտերին հարկաւոր են ընդարձակ տարածութիւններ եւ նա իր շահերով կապւած չէ մի որեւէ յայտնի տեղի, յայտնի շրջանակի հետ»:^{*}) Այս է պատճառը, որ Հայաստանը տեղական անջատ շահերից չբարձրացաւ մինչեւ «ընդհանուր համայնական, ընդհանուր պետական շահերի մշտատեւ հասկացողութիւնը»: Նման երկիր չէր կարող ուժեղ կենտրոնացած պետութիւն կամ բռնապետութիւն ստեղծել:

Հայաստանը նաեւ մի այլ առանձնայատկութիւն էր ներկայացնում, որը խորապէս ազդել է նրա պատմութեան վրա: Ներկայացնելով մի միջավայր, «ուր մշտնջենապէս տեղի են ունենում միջազգային շարժումներ», Հայաստանի ճանապարհներով էին անցնում թէ՛ նւաճող բանակները, թէ՛ փոխադրւող ամբողջ ցեղեր եւ թէ՛ առեւտրական մեծ կարաւաններ: Պէտք է նկատի ունենալ, որ նախապատմական հնութեան մէջ այս երեք շարժումները միատեսակ նշանակութիւն ունէին երկրի համար, «երեքն էլ արշաւանքներ էին՝ ոյժի, զէնքի վրա յենած»: Այսպիսով Հայաստանը, մարդկային ազդի շարժումների ժամանակից, մի ոտնակոխ երկիր էր: Թշնամիների երիվարներ-

^{*}) Տես այս տեսակետից յատկապէս Սիւնիքի եւ Արցախի անմատչելի բարձրութիւնների եւ խորխորատների կլիմայական դաժան պայմանների ազդեցութիւնը ազգաբնակչութեան բնւորութեան վրա («Ս. Մեսրոպ», էջ 154-155):

րի սմբակները, որոնք մաշեցին հակական լեռներն ու բլուրները, «կազմում են այն առանցքը, որի շուրջը պտտւում է Հայաստանի ամբողջ պատմութիւնը»: Հայոց պատմութեան ամենանշանաւոր յատկութիւնը, ըստ Լէօի, այն է, որ նա «գերազանցօրէն պայծառ եղանակով է ներկայացւում մարդուն իբրեւ իր միջավայրի արտադրութիւն»: Այս օրէնքը համաշխարհային է եւ եթէ այդ օրէնքը դիտելու համար հարկաւոր են վաւերագրեր, «որոնք ապացուցանում են, թէ մարդու ճակատագիրն է լինել այն, ինչ նրան կարող են դարձնել նրա ոտի տակ հաստատուած հողը եւ նրա դիտարկեւել տարածւած երկրները», - ապա այդ վաւերագրերից մէկը հէնց հայոց պատմութիւնն է: Նոյն երեւոյթը նկատելի է նաեւ հայկական դաշտութներում, ուր «հողն ու օդը առանձնապատուկ կնիք են դրոշմում դաղթական հայութեան վրա»:

Թէպէտեւ Լէօն այն համոզմանն է, որ պատմութիւնը ժողովուրդներն են ստեղծում, եւ իւր հետազոտութիւնների մէջ խոշոր նշանակութիւն է յատկացնում ժողովրդական, հասարակական շարժումներին եւ դաշտաւորներին, բայց չպէտք է մոռանալ, ասում է Լէօն, որ ժողովուրդների մէջ առաջնորդ հանդիսացող ուժեղ ու տաղանդաւոր անհատներն են այս կամ այն ընթացքը տալիս պատմութեան, հաղորդում են իրենց ժամանակին մի յայտնի հոգի, գոյն: Մատնանշելով Ներսէս Մեծի կողմից հաստատուած բարեգործական հաստատութիւնների վրա, որոնք քաղաքակրթական բնոյթ ունէին, Լէօն աւելացնում է, թէ դա ցոյց էր տալիս, որ «մի հատ մարդու առէջն ու հսկայական եռանդը կարող է հրաշքեր գործել»: Մի այլ տեղ նկարագրելով 1832 թւականից Անգլիայում նոր ուղղութեան յաղթանակները, Լէօն ընդգծում է, որ այդ յաղթութիւնների հերոսը Գլադստոնն է: «Ձենք ասում թէ նա էր որ արաւ ամէն ինչ. ո՛չ, անգլիական ազգը հանճարի պահասութիւն չէ զգացել եւ երեւի այսուհետեւ էլ չի զգայ: Բայց որ առանց Գլադստոնի շատ եւ շատ րան չէր գլուխ գայ այդ կարճ ժամանակամիջոցում՝ դա անուրախալի է»: Միայն իւր գրական գործունէութեան մայրամոյին, երբ հայ երկրում տիրականօրէն իշխում էր երեւոյթների զանգւածային լմբւումը, որով անհատներին ոչ մի գործօն դեր չէ ընծայւում պատմական իրականութեան մէջ, Լէօն տուրք տալով օրւայ պահանջին՝*) նկատում է, որ իւր ժամանակի սերնդի «արածները անհատներինը չեն, այլ ժամանակինը, սերնդինը»: Այստեղ թիւրիմացութիւնը նրանումն է, որ ժամանակի սերնդի դերը մատնանշե-

*) «Անգեալից», 1925, Թիֆլիս, էջ 19:

լով, կարծէք ասպարդիւն կերպով ժխտում է, որ այդ սերնդի մէջ զանազան անձինք զանազան կերպ կարող էին հակադրել հասարակական կեանքի կերպաւորման եւ ուղղութեան վրա:

Այժմ հետաքրքիր է տեսնել, թէ Լէօն ինչպէս է դիտում մշակութի աշխարհի մի բնագաւառ ինչպիսին է գրականութիւնը: «Գրական երկերը մարդկային ոգու պատմութեան վաւերաթղթերն են, ասում է նա: Նրանք պատմում են իրանց ժամանակի մասին, ցոյց են տալիս հասարակական հոսանքները, ոգեւորող գաղափարները, պարզում են այն աշխարհահայեցողութիւնները, որոնք մի յայտնի ժամանակամիջոցում տիրում են մտքերին. նրանք տրամադրութիւնների հայելին են»: Այս պատճառով էլ գրականութեան հետեւողը պէտք է յաճախ «կանդ առնէ եւ նայէ ժողովրդի կեանքին, որոնք այդ կեանքի մէջ թէ յանկարծական երեւան եկող լուսաւոր առաջադիմութեան առիթներն ու դրդիչները, թէ մահացնող հանգամանքները»: Գրականութիւնը իբրեւ ժողովրդի «հոգու ու մտքի արտայայտութիւն» թարմանում է, կենսունակ է դառնում երբ «եռանդուն ու ոգեւորիչ է ինքը կեանքը, երբ իւր առջեւ բացւում են գեղեցիկ, յուսատու հեռանկարներ»: Այս առողջ տեսակէտներն ունենալով հանդերձ, Լէօն սակայն գրական երկերի վերաբերմամբ պահանջներ է առաջադրում, որոնք ամենեւին հոգեկան նրբութեան ասպարհներ չեն եւ եթէ նրա այդ տեսակէտը որդեգրենք, քաղաքակրթական շատ բարիքներից պէտք է հրաժարւենք: Նկարագրելով, որ 60ական թւականների սերունդը «պահանջում էր գործ, դրական գիտութիւն, աշխատանք հասարակաց բարիքի համար», «իդէալիստ» փոքրինչ հեղինական անունն էր տալիս այն մարդկանց, որոնք գաղափարներին երկրպագելն էին համարում առաջադիմութեան ամենալաւ միջոցը: «Իդէալիստը ուշալիստի հակապատկերն էր»: Ռէալիստը պահանջում էր մարդու գործունէութիւնից, տաղանդից, ընդունակութիւնից «անմիջական, իրական օգուտ» մինչդեռ «իդէալիստը հաւատում էր, որ միայն հացով չէ մարդ ապրում»:

Այս ընդհանուր դատողութիւններից անցնելով մեր իրականութեան՝ Լէօն գտնում է, որ մեր իրականութեան մէջ դեռ ոչ ոք գործնական ուշալիստի պահանջները չէր ներկայացրել ւ եւ ահա այդ անում է «Արծրունին եւ որքան սիրուն կերպով»: Թէ Արծրունին ուշալիստի տեսակէտներն ինչքան «սիրուն կերպով» է ներկայացնում տեսնում ենք արտայայտւած երկու տիպի գաղափարներից: Ահա իդէալիստի մտքերը. «Ես նկատում եմ բնութիւնը, որովհետեւ բնութիւնը գեղեցիկ է: Ամենագեղեցիկ բանի տեսարանը գոյացնում է մարդիս մէջ բարձր ու աղնիւ զգացմունք, գոյացնում է գեղեցիկի

ճաշակը եւ մաքրում է նրա սիրտը կոպտութիւնից, կոպիտ զգացմունքից»։ Արծրունին, իբրեւ ուխտիստ, պատասխանում է սրան, որ ժողովուրդը ժամանակ չունի եւ զարգացած չէ գեղեցիկ նկարչութիւնից «այդ ուսմունքը քաղել»։ Ժողովրդին կոպտութիւնից ազատելու, նրա զգացմունքը մաքրելու համար հարկաւոր է նրա կեանքը փոխել, իսկ կեանքը փոխելու համար անհրաժեշտ է «աշխատանք եւ ուսում»։ Թէ նման տեսակէտը իւր տրամաբանական եզրակացութիւնների մէջ ինչպիսի՞ անհեթեթութիւններ կարող է արտադրել, դրա համար անհրաժեշտ է լսել այն ցանկութիւնը, որ իբր թէ ժողովուրդը յանձինս ուխտիստի արտայայտում է. «Ես կը կամենայի, որ ամէն բան օգնէր լաւանալու, ձգտելու դէպի բարոյականութիւնը, դէպի իմ կեանքի լաւացումը, դէպի առաջադիմութիւն... իսկ այնպիսի նկարչութիւնները, որտեղ ներկայացւած է (թէպէտեւ եւրեւելի Ռաֆայէլի ձեռքով) գեղեցիկ կնոջ տկուր մարմինը կամ բնութեան տեսարանը, սարեր, ձորեր ու ջուրը - սրանից ես խոստովանում եմ ձեզ, սրանից ես առաւել բարոյական չեմ դառնում»։ Եւ այսպիսի ծայրայեղ գոհ՝ ըմբռնումը մշակութային արժէքների՝ Լէօի կողմից որակւում է ուխտիստի պահանջների «սիրուն կերպով» ներկայացնելը։ Գեղարուեստական ստեղծագործութեան մարդուն կրթող, դաստիարակող, վսեմացնող, ազնւացնող դերը - թէկուզ նա արտայայտուի «տկուր կնոջ» կամ «սարեր, ձորեր, եւ ջուրը» պատկերացնելով - մի հարեւոր ժխտում է, առանց գիտակցելու, որ դժբանով մենք բարրարոսարար մարդկային մշակոյթի բաղմաթիւ անգին բարիքներից - արձանացած անմահ գեղարուեստագէտների՝ ձեռքով - ձեռք պէտք է վերցնենք։

Թէ նման տիպի ըմբռնումը գրական - գեղարուեստական խնդիրների վերաբերմամբ - միայնա՞ծ, ի հարկէ, այդ ըմբռնման Լէօի կուսակցական, մշակական կրքոտ կանխատրամադրութիւնները - ի՞նչ արգասիքներ կարող է տալ, դրա համար բաւական է լուի աչքի անցնել նրա «Ռուսահայոց Գրականութեան» մէջ ականաւոր գրական դէմքերի - Մուրացան, Շիրվանզադէ, Թումանեան, Փափաղեան - բնութագրումը։ Որեւէ անկողմնակալ, անաչառ եւ գրական խնդիրներից հասկացողութիւն ունեցող անձն չի կարող մնայուն արժէք յատկացնել Լէօի անձնական կանխատրամադրութիւններով տողորւած այդ բնորոշումներին։ Թէ «ուխտիստը» իրապէս ինչպէս է նայում հայ գրական ստեղծագործութիւններին, դրա մի օրինակն է Լէօի վերաբերմունքը դէպի մի այնպիսի գեղեցիկ ստեղծագործութիւն, որպիսին է Յ. Թումանեանի «Անուշ»-ը։ «Երկար ու ձիգ նկարագրութիւններ աջող ու անաջող աւելորդութիւններ, թռիչքներ դէ-

պի պատմական անցեալը, ժողովրդի վիճակ, ոգեւորութիւն, հրճւանք ու փառաբանութիւններ: Դուք պարտաւորւած էք, դուք ամբողջովին լարւած էք՝ մի արտակարգ, մեծ, հսկայական բան տեսնելու: Բայց ի՞նչ է գալիս այդ բոլորից յետոյ: Մի հովիւ սիրահարւած է, գոտեմարտի մէջ յաղթում է իր սիրուհու հղբօրը եւ այդ պատճառով էլ սպանւում է նրանից»: Նման «նէալիստական» ակնոյցներով դիտելով, ամէն մի զրական - զեղարեւստական ստեղծագործութիւն կարելի է դարձնել հասարակ եւ անարժէք:

Պատմութիւն զրելու համար Լէօն հարկաւոր է համարում «բարեխիղճ, բարմակողմանի ուսումնասիրութիւն, պէտք է ազատ լինել կրքերից եւ նախապաշարմունքներից»: Դժբախտաբար վերին աստիճանի արդարացի պահանջը չի իրագործւած հէնց իւր՝ Լէօնի կողմից: Նրանից շատ հեռու է հսկեկան այն անգործ վիճակը, որը հրաբաւոր է դարձնում սառն վերաբերմունքը դէպի իրականութիւնը եւ հեռու օրւայ այլեւսութիւնից ու յոյսերից, մնայուն մտքերի ու դատողութիւնների արտայայտութիւնը: Զուրկ սխտեմատիկ կրթութիւնից, եւ իւր երիտասարդական տարիներում ենթարկւելով Արծրունու գաղափարախօսութեան ուժեղ ազդեցութեան՝ նրա մտայնութիւնը կաղապարւում է մշակականութեան մթնոլորտում: Հոգեբանօրէն դիտւած փաստ է, որ մեր երիտասարդ տարիների կուռքերը մեղ վրա իրենց ունեցած տիրական ազդեցութիւնը տարածում են նաեւ մեր աւելի հասուն տարիներում, եւ շատ դժւար է, գրեթէ անհնար է ձեւադառնալ նրանց հօր տիրաւորութիւնից: Լէօն եւս Գ. Արծրունու կերպերմամբ նման վիճակումն է գտնուում: Գ. Արծրունու կեանքի իւրաքանչիւր դրագը, շատ անշնչան բացառութիւններով, ասիւթ է տալիս նրան ներքոյների հիւսելու իւր ուսուցչի հոռնաբանել, ծունկ դնել»: Հասկանալի է, որ նման պարագային Գ. Արծրունու հարազատ ամբողջական տիպը չի կարող մեր առաջ պատկերացւել, այլ միայն միակողմանի ջատագովութիւն: Այսպէս Լէօն նկատում է, որ Արծրունին «կարող է ուշ լինել» յօդւածում մատնանշել է ազագայում սպառնացող պրոլետարիատի դոյալութիւնը մեղանում, երբ խոշոր արդիւնաբերութիւնը կարող է ստրկացնել մոնը պրոլիւնարերոյներին եւ այսպիսով պրոլետարիատի բանակը մեծացնել: Ուրեմն ժամանակ է ձեռք առնել այնպիսի միջոցներ, որոնք կադատեն մեղ պրոլետարիատի սպառնացող շարժումից: «Դրա համար հարկաւոր է պահպանել մանր արդիւնագործութիւնը»: Ուրեմն, բոտ այս տեսակէտի, անհրաժեշտ է, որ մենք «նսպառենք մա-

ներ արդիւնաբերութեան, ընդարձակելով նրա շրջանը եւ մանր արդիւնաբերողների թիւը»։ Բայց ի՞նչպէս։ Դրա համար անհրաժեշտ է, որ գոյութիւն ունենայ «էժան, մատչելի կրէդիտ»։ Սակայն միւս կողմից չքաւոր դասակարգին «արգելւած չէ՝ ձգտել դրամադրութիւն կազմելու եւ իրան ապահովելու։ Այստեղից ծնում է տնտեսական այն դադափարը, որ հնար է տալիս աղքատ դասակարգին իր ալիք ձգտումը իրագործելու։ Եւ այդ տնտեսական դադափարը արդիւնաբերական, սպառման, խնայողական ընկերակցութիւններն են»։ Լէօն ինքն էլ աւելացնում է, թէ «մենք այստեղ չենք քննում թէ որքան գործնական էին «Մշակ»-ի այս դատողութիւններն ու ծրագիրը»։ Ուրեմն, ըստ Լէօի, «Մշակ»-ը առաջարկում էր հէնց սկզբից կատարել այն խնդիրները, որ ապագային ցնցումների, բարդութիւնների տեղ չմնայ։ Կարեւորն այն է, որ «Մշակ»-ը «տնտեսական նոր կեանքի պահանջներին» արձագանք է տալիս, լուսարանում է ճանապարհները, ուղղութիւն տալիս, ապագան գուշակում։ Բայց եթէ առարկայօրէն դիտենք, Գ. Արծրունին ի՞նչ բանական լուծումն է տալիս յարուցւած խնդիրներին եւ արդեօք Արծրունու պէս մէկից, որ Եւրոպայի տնտեսական կեանքին ակնատես էր եղել եւ լաւ ծանօթ էր, չէ՞ր պահանջում աւելի խորունկ լրմոնումն իրականութեան եւ համապատասխան ուղղութեան ցուցադրումն։ Կամ մի՞թէ խնդիրների նման լուծումը հեղինակի մեծութեան ապացոյց է։

Այս Լէօն նկատում է, որ «Գ. Արծրունին համարեա ոչ մի դէպքում չէ կարողացել սառն դատողի կերպարանքով մօտենալ իրեն զբաղեցնող հարցերին։ Աղնիւ կիրք, կրակոտ թափ, ուղիղ կտրելու եւ անցնելու մի անփոփոխ ընթացք - ահա նրա հրապարակախօսական խառնւածքը»։ Ի հարկէ, անմիջապէս Լէօն հանդէս է գալիս իւր պաշտպանութեան տակ առնելու Արծրունուն, ասելով, «այսքան բարձր սաստկացած «տէմպով» գործող գործիչի համար բնական պիտի համարել այն սաստիկ զրդուումը, ներվաշնութիւնը, որ երբեմն երեւան էր գալիս, թուլացնելով մի լուրջ, համոզւած դադափարականի գրութիւնների ոյժը»։ Սրանով պէտք է բացատրել, որ Արծրունին, յատկապէս երիտասարդական տարիներում, «երբեմն դուրս էր գալիս վայելչութեան սահմաններից եւ դիմում էր ծայրայեղ արտայայտութիւնների»։ Ի հարկէ, ըստ Լէօի, «մշակական կուլի մէջ գտնուող զինուորին ներելի են սակաւաթիւ թոխչքներ դէպի միակողմանիութիւն եւ չափազանցութիւններ»։

Մի այլ անգամ Արծրունին այն կարծիքն է յայտնել, որ հայերը իրրեւ կուլտուրական ազդ պիտի կլանեն իրենց հարեւան ո՛չ կուլտուրական ազդութիւններին (օր. ասորիներին եւ քրդերին) եւ

պիտի հայացնեն նրանց: Այլեւ Արծրունին պնդելիս է եղել, որ կովկասեան ազգերից ոչ մէկը հայերէնի պէս «մի կուլտուրական կենսունակ, զարգացման ընդունակ լեզու» չունի, ուրեմն եւ «հայերէնը պիտի առաջնակարգ ու բարձր լինի»: Եւ «Մշակ»-ի խմբագիրը խորհուրդ էր տալիս մահմեդականներին, թողնել արաբական անյարմար տառերն ու գործածել հայերէն տառեր, որոնք ամէն յարմարութիւն ունեն նրանց լեզուն ճշտութեամբ եւ հեշտ կերպով արտայայտելու: Լէօն, ի հարկէ, այս բոլոր արտայայտած մտքերը «մոլորութիւններ» է համարում, բայց անմիջապէս մեղմացուցիչ պարագաներ է մատնանշում, ասելով թէ՝ «պէտք է նրանց համարել շեղումներ, որոնք անընդհատ չեն, եթէ ի նկատի ունենանք ժամանակը, նրա յուղումները, նրա սկեւորութիւնը: Ձի սխալում միայն նա, ով ոչինչ չի անում»:

Լէօն իւր պատմագրութեան ընթացքում ոչ միայն հանդէս չէ գալիս լիակատար անաչառութեամբ դէպի նկարագրող կուսակից դէմքը, այլեւ առհասարակ չէ ցուցադրում այն անհրաժեշտ յարգանքը դէպի հակառակ կարծիք դաւանող անձինք, որոնք որեւէ ձեւով պայքարի մէջ հանդէս են գալիս իրրել հակառակ կողմ: Կարկառուն օրինակ տալիս է «Մուրճ»-ի խմբագիր Ա. Արասխանեանը: Ոչ մէկ կասկած, որ Ա. Արասխանեանը եւրոպական գիտութիւնը լիապէս իւրացրած, մարդւած, խորունկ մտածող եւ յատկապէս վերբուծող էր, այլեւ իրրել մարդ, շիտակ նկարագրի տէր անձ էր: Այս մարդը դժբախտութիւն է ունենում հրատարակելու «Մուրճ» ամսագրում (1889 թւի մ. 1) մի առաջնորդող («Մուրճ»-ը որպէս հասարակական օրգան»), ուր քննադատելով նաեւ «Մշակ»-ի ուղղութիւնը, նրա դրական եւ բացասական կողմերը, նկատում է, ի միջի այլոց, որ սկզբնական տարիներում փայլելուց յետոյ, «Մշակի անկման նշանները սկսեցին երեւան գալ իւր հրապարակախօսութեան սկզբից արդէն 4-5 տարի յետոյ»: Ի միջի այլոց, այդ առաջնորդողում, որ զրւած է բաւական ստուն, Արասխանեանին յատուկ վերբուծող ոճով, «Մուրճ»-ի խմբագիրը ընդունում է Գր. Արծրունու բնաւորութեան անյողողողութիւնը, «միացած նրա ընդհանուր եւ բազմակողմանի զարգացման հետ»: Բայց եւ այն անկասկած էր Արասխանեանի համար, «որ այդ բնաւորութիւնը ոչ այն լայն բնաւորութիւնն էր, որ պահանջում է ժողովրդական առաջնորդութեան համար եւ ոչ էլ Արծրունու ընդհանուր եւ բազմակողմանի զարգացումը այն խորութիւնը ունի, որ պահանջում է ժողովրդական կաբեւոր խնդիրները քննելու համար: Զարմանալի է որ այն մարդը, որ տաղանդ ցոյց տւեց ամէն բանից խնդիր չիներու, բոլորովին

դուրկ երեւաց ամէն ընդունակութիւնից խնդիրները ուղիղ գնելու եւ մանաւանդ նոցա քննադատելու»։ Արդ, ինչպէ՞ս էր Արծրունու վերաբերմունքը դէպի այս քննադատը։ Լէօն նկատում է, որ Արծրունին «առհասարակ քննադատելով Արասխանեանցի այդ յօդւածը իր յատուկ համարձակութեամբ ասում էր թէ նոր խմբադիրը ստախօսութեան, խորամանկութեան, տգիտութեան բաւական պաշարով է դուրս եկել»։ Ապա Լէօն մի շատ բնորոշ յաւելում է անում Արծրունու այս անարդար որակումներին, ասելով, որ Արծրունին բանակիւններին մեծ նշանակութիւն էր տալիս որպէս «անհրաժեշտ միջոց»-ի ոչ միայն հասարակական հարցեր մշակելու, «այլեւ այդ հարցերի ասպարէզում գործողների դէմքերը, ուղղութիւնը, դաւանանքները պարզելու համար»։ Ամէն մի աննախապաշարած եւ անաչառ մտքի համար պարզ է, որ ներկայ դէպքում մենք գործ ունենք յանձնիս Արասխանեանի, ոչ ստախօսի, ո՛չ տգէտ մի անհատի հետ եւ ոչ իսկ այս եղանակով նրա դէմքը, ուղղութիւնն ու դաւանանքն է պարզում, այլ տեղի է ունենում լոկ ընդդիմախօսի բարձր անձնաւորութեան անտեղի անուանարկութիւն։ Իսկ Լէօն կուսակցական մտայնութեամբ տողորած, դժբախտաբար, չէ նկատում, թէ ինչպիսի մեծ յանցանք է առարկայական պատմաբանի համար, անհրաժեշտ յարգանքը չմատուցանել մի, թէկուզ, հակառակորդ անձի, որը հայկական իրականութեան կարկառուն, իմացական դէմքերից մէկն էր։

Վերելում մատնանշեցինք, որ Լէօն կրքոտ հրապարակախօսական տիպի տէր անձն էր եւ նրա գրածքները աւելի առօրեայ մամուլի յօդւածների բնոյթ են կրում, քան սառն կշռադատած, առարկայօրէն դիտած ու գատած մնայուն երկերի։ Այս դիժը ամենաուժեղ կերպով հանդէս է գալիս նրա վերջին երկի («Անցեալից») մէջ։ Լէօն իւր կեանքի մայրամտին կարիք է զգացել իւր ժամանակի սերնդի գործունէութիւնը, «նրա արատներն ու առաքինութիւնները», նրա «սխալները», «սխիւնները» ներկայացնել։ Իր գրական գործունէութեան ամբողջ ընթացքում Լէօն հանդէս է եկել իբրեւ Պ. Արծրունու գաղափարներով տողորած ազատամիտ մի անձնաւորութիւն, որը պատմական եւ ներկայ իրականութեան մօտենում է արդէն նախկին մշակական մի կաղապարուած տիպի տեսակէտով։ Յանկարծ գտնելով մի բոլորովին նոր միջավայրում խորհրդային-նա անմիջապէս իւրացնում է տիրող իշխանութեան տեսակէտները եւ ըստայնմ դիրք բռնում դէպի բոլոր նախկին հասարակական արժէքները։ Ուրեմն, այստեղ գաղափարների երկարատեւ, աստիճանական դարգացման, ձեւափոխութեան մասին խօսք չէ կարող լինել,

այլ կեանքի նոր պայմանների ստեղծման տակ պատմագիրն իսկոյն ազատամտից դառնում է ծայրայեղ արմատական, որը ջանում է ամէն մի պատմական երևույթ դիտել նոր ակնոցներով:

Իր վերջին գրքի մէջ Լէօն երկու հիմնական գաղափար է անցկացրնում: Նախ որ հայ ժողովրդի բոլոր թշուառութիւնների պատճառը «հայոց ազգային ֆէթիշն» է եղել, այն է՝ «կապիտալիստական եւրոպայի պաշտամունքը»: Երկրորդ շարիքը, ըստ Լէօնի, ֆիդայական աշխարհավարութիւնն էր: Եթէ Լէօն բոլորովին անաչառ լինէր եւ կանխակալ տրամադրութիւններով չմօտենար խնդիրներին, այս կարեւոր հարցերի շուրջը վերին աստիճանի չահեկան մտքերի փոխանակութիւն տեղի կ'ունենար: Սակայն, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ գիրքը տպւած է որոշ միջավայրում եւ որոշ միտումներով, ամէն մի փաստ, որ հեռաւորագոյն կապ ունի Դաշնակցութեան հետ, Լէօնի կողմից արդէն բացասական կերպով է որակւում: Դաշնակցութիւնը մասնակցել է պարսկական ազատագրական շարժումներին, որի դուրսը Եփրեմն է կանգնած եղել, եւ այդ, ըստ Լէօնի, ասպնջուցանում է, «որ դաշնակցական ինտելիգենցիան ցոյց է տալիս, թէ առանց յեղափոխութեան ինքն ապրել չէ կարող, թէ նրան հարկաւոր է յեղափոխութիւնը ո՛ւր եւ ի՞նչպէս ուղղում է լինի»: Ուրեմն, այս շարժումը մի արկածախնդրութիւն է, «առանց որոշ նպատակի, հենց այնպէս, յեղափոխութիւն կատարած լինելու համար»: 1906 թւին, օգուելով համեմատաբար ազատ քաղաքական կարգերից, գաղափար է յղացւում հրաւիրելու Ռուսահայոց կենդրոնական ժողով (սահմանադիր ժողով) կարգադրելու ազգային կուլտուրական խնդիրները սամկավարական ոգւով: Էջմիածնում մըն էր ժողովը հրաւիրւած այն պատճառով, որ Էջմիածինն էր մինչեւ այդ իրաւական տէրը ազգային դպրոցական-կալածական խնդիրներին: Ժողովում իշխում էր բարձր տրամադրութիւն եւ կովկասահայ մտաւորականութեան լաւագոյն ներկայացուցիչները պատգամաւոր էին ընտրւած: Բնականաբար տեղի է ունենում մտքերի ու մաւոր էին ընտրւած: Բնականաբար տեղի է ունենում մտքերի ու ժեղ փոխանակութիւն ազգային հասարակական գանազան խնդիրների շուրջը: Ժողովի նախագահն էր Ս. Զաւարեանը, դէպի որը բացառիկ պատկառանք էին տածում բոլոր պատգամաւորները եւ որի նախագահելու կարողութիւնը անմիջեւ իրեն հանդէս եկաւ: Լէօն եւս պատգամաւոր էր ընտրւած Ղարսի շրջանից: Այժմ Լէօն այդ ժողովը անւանում է «մի ներկայացուցչական կատակերգութիւն, որ ամբողջովին Դաշնակցութեան գործն էր»: «Նորաթուխ դաշնակցական սոցիալիստները մի հին վանքում, եպիսկոպոսների եւ վարչական սոցիալիստները մի հին վանքում, եպիսկոպոսների եւ վարչականների հովանաւորութեամբ եւ ղեկավարութեամբ, ուղղում էին

իրականացնել սոցիալիստական դրախտը: Ահա ինչն էր ծաղրական դարձնում այդ ամբողջ ձեռնարկութիւնը»: «Սոցիալիստական դրախտ» բառերը Լէօն գործ է անում այն պատճառով, որ ժողովում որոշել էր «համարել եկեղեցական - վանքական կալւածները սոցիալիզացայի ենթարկւած աղբային սեփականութիւն»:

Թիւրքիայում Դաշնակցութիւնը, ըստ Լէօնի, կուսակցական «եսամոլութիւն»-ից զրոգւած ցանկանում է իրեն համար «արտօնւած դիրք ստեղծել»: Դրա համար միանում է Երիտասարդ Թուրքերին: «Թիւրքիայում այդպիսի մի արտօնւած դիրք ստեղծելը նրա համար շատ կարեւոր էր, նախեառաջ ի նկատի ունենալով այն տաղնապն ու տերրորը, որոնց ենթարկւած էր կուսակցութիւնը Ռուսաստանում»: Նման լիակատար «օրինակով» դատողութիւններ անելով Լէօն մատնանշում է, որ 1914 թւի դարնան զլուխ է գալիս Տաճկահայաստանի բարենորոգումների հարցը, որով նշանակւում էին երկու եւրոպացի մարդպաններ, «որոնք պիտի հսկէին օրէնքների գործադրութեան վրա հայկական վիլայէթներում»: Այս բարենորոգումները զլուխ բերելու մէջ Դաշնակցութիւնը ակտիւ մասնակցութիւն է ունցել: Եւ ահա Լէօն այս ակտիւ մասնակցութիւն բերելու դրդապատճառը մի աղբային կուսակցութեան համար համարում է այն, որ նա «ամբարտաւան մեծամտութեան էր» հասել եւ կարծում էր «թէ ինքը հայոց ազգն է ներկայացնում, եթէ ոչ ամբողջը, գէթ նրա 99 տոկոսը»: Եւ մեր պատմագիրն աւելացնում է, իրրեւ իրականութեան հարադատ բացատրութիւն, որ «իւր մասին այդպիսի կարծիք ունեցող կուսակցութիւնը, ի հարկէ, չէր կարող թոյլ տալ, որ հայոց հարցը լուծում ստանայ առանց իր եռանդուն մասնակցութեան»: Ուրեմն, ըստ այս տեսակէտի, միայն եսամոլական մղումներով են մասնակցել դաշնակցականները «չափ գործօն» կերպով բարենորոգումների ծանր խնդրին, որպէսզի չլինի թէ առանց իրենց այդ կարեւոր խնդիրը վճուի: Այսպէս է դրւում ժամանակակից պատմութիւնը մի դաւանաբոխ պատմագրի կողմից եւ այդ ապագայ սերնդին իրրեւ պատմական ճշմարտութիւն, իրրեւ «քննական, վերլուծական յիշողութիւններ» աւանդւում:

Ամենից ենթակայական վերաբերմունք հանդէս է բերում Լէօն գրքի վերջին գլխում («Որհրդայնացում», էջ 457-477): Վայելելով հայ գրողների հետ «ոսղմական կոմմունայի բոլոր արտօնութիւնները», Լէօն նկարագրում է, թէ ինչպիսի հերոսութեամբ «հիւսիսից ձիւնները պատռելով, քաղցն ու ծարաւը մոռացած՝ ուսու գինւորն է շտապում նրան (այսինքն հայ ժողովրդին), այդ նորից եւ նորից տառապանքի մատնւած ժողովրդի ծէկները պատսպարելու,

պաշտպանելու համար»։ Եւ ահա ստեղծագործական կազմակերպչական։ եռուն աշխատանքների ընթացքում, «հայ կոմմունիստների կարկառուն դէմքերից մէկը՝ Պողոս Մակինցեանը» հայ գրողների առաջին երեկոյթում յայտնում է, «որ հայ գրողները մինչեւ այժմ եղել են հայ բուրժուազիայի ծաղրածուները, նրանց զարճացնողները, այսուհետեւ պիտի դառնան անկախ եւ պատուաւոր աշխատողներ եւ նրանց կատարած գործը պետական գործ կը լինի»։ Թէ հայ գրողը կամ առհասարակ որեւէ գրող նման միջավայրում ինչքա՞ն անկախ կարող է լինել, միտաւորական «պետական գործ» կարող է կատարել, դրա մասին լրջօրէն խօսել այստեղ միանգամայն աւելորդ է։

Եթէ հարցը դրւելու լինի, թէ ո՞րն է Լէօն իսկական արժէքը իրրեւ պատմագրի, պիտի ասենք հետեւեալը։ Եթէ բարձր իմաստով ըմբռնւած պատմագրիտական աշխատողներից պահանջում է ուսումնասիրութեան մեթոդներով, ուսումնասիրելիք նիւթով, յարուցւած խնդիրների արժէքով ու լուծումով ինքնուրոյնութիւն, նորութիւն հանդէս բերել եւ իւր տեղը գրաւել պատմագրիտական ընտանիքում — ապա Լէօն նման տիպի մտաւոր աշխատողներից չէ։ Սակայն, չընորհիւ իւր անդուլ ջանասիրութեան, դէպի պատմական խնդիրներն ունեցած իւր անշէջ հետաքրքրութեան, նա կարողացել է, առաջագիմական տեսակէտներով ղեկավարել, հայ պատմական կեանքի բաղմապիսի դրւագներ հետազօտել եւ ժողովրդական ոճով մատչելի դարձնել հայութեան ընդարձակ խաւերին։ Իսկ զա մեղ պէս մի ազդի համար մի դրական գործ է։ Միեւնոյն ժամանակ ունենալով հրապարակախօսի տիպ, նրա գրւածքները եւ այդտեղ արտայայտւած կարծիքները խիստ ենթակայական բնոյթ են կրում։ Այդ պատճառով էլ դրանք չեն կարող յարգանք պարտադրել ու խիստ սրբադրւելու կարիք են զգում։ Ոճի տեսակէտից նրա գրւածքները չեն ներկայացնում առանձին խնամք։

Ունենալով, սակայն, հրապարակախօսական ոճ, ժողովրդի լայն խաւերի համար Լէօն գրւածքները առինքնող եւ գրաւիչ բնոյթ են ստանում, թէպէտ կիրթ ճաշակին չեն բաւարարում։ Նրա վերջին տարիների գաղափարական բեկումը ո՛չ թէ հոգեկան ներքին դարդացման արդիւնք է, այլ տուրք ժամանակին ու պայմաններին։ Ուստի եւ այդ վիճակը հարազատ չէ նրա էութեան։ Հասկանալի է, ուրեմն, որ այս վիճակի մտաւոր արտադրութիւնները չեն կարող առանձին կարեւորութիւն ներկայացնել իսկական Լէօնի գրական նկարագրի բնորոշման համար։